

महानुभाव वाडःमय :- मराठी साहित्य निर्मितीची आद्य प्रेरणा

बाळासाहेब कोंडीबा जाधव,राजेश शिरसाठ
कला महाविद्यालय,नांदुरघाट.

प्रस्तावना :

मराठी वाडःमयाचा निर्मितीचा पाया साधारणः मध्ययुगीन कालखंडामध्ये घातला गेलेला आहे.मध्ययुगीन धर्म साधनेतून भारतात निरनिराळ्या धर्म व संप्रदायाचा उदय झाला मुळ भारतीय वैदिक धर्मांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाला. किंबहुना धर्ममार्तंडांच्या कब्जातून सुटून समाजोमुख होऊ लागला. समाजाच्या शेवटच्या स्तरापर्यंत धर्माचे ज्ञान कसे जाईल याचा विचार होऊ लागला.पुर्वी वैदिक धर्माचे मुळ तत्वज्ञान व संपुर्ण साहित्य वेद,उपनिषीदे व पुराणे हे संस्कृत भाषेतून प्रचलीत होते. आणि संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाचा अधिकार फक्त ब्राम्हण वर्गाकडे होता. पर्यायाने धर्म काय आहे. किंवा धर्मसाहित्याचे ज्ञान ब्राम्हण वर्गाव्यतीरक्त इतर कोणीही सांगू शकत नव्हते.अणि ब्राम्हण वर्ग हा लोकसंख्येच्या २ ते ५ % होता. त्यामुळे मुळ धर्म साहित्याचे ज्ञान एकुण लोकसंख्येच्या ४-५% लोकांकडेच होती.इतर कुठल्याही समाजाला धर्म साहित्य अध्ययनाचा अधिकार नव्हता.आणि मध्ययुगीन कालखंडामध्ये भारतामध्ये या संदर्भात अमुलाग्र स्वरूपाचा बदल घडून आला.

संस्कृत लोकांना समजत नव्हती आणि अध्ययनाचा अधिकार ही नव्हता पर्यायाने समाजात धर्मा विषयीचे अज्ञान वाढतच गेले. समाजामध्ये जातीयता,वर्णभेद,स्पृशअस्पृता,विषमता इत्यादीची कडक बंधने वाढत गेली.आत्मोद्धार किंवा ज्ञान प्राप्ती हा मर्यादीत लोकांचा अधिकार राहिला या विषमतेमुळे समाजातील सामान्य लोकांची धार्मीक कुंचबना होऊ लागली.धर्म,देव,मोक्ष या बदलचे जिज्ञासेचे समाधान होत नव्हते. या कालखंडात या जिज्ञासेचे उद्रेक मध्ययुगीन कालखंडामध्ये वारकरी संप्रदाय,दत्तसंप्रदाय,नातथसंप्रदाय,विरशैवसंप्रदाय, सुफी संप्रदाय आदी संप्रदाय रुपी हा उद्रेक व्यक्त झाला. यातून धार्मीक प्रवाहाचे उगम झाले. या प्रत्येक संप्रदायमध्ये वेदांचे मुळ तत्वज्ञान प्राकृत भाषेत सांगण्याचा प्रयत्न होऊ लागला.वेदांतील संस्कृत वचने आणि किचकट तत्वज्ञान हे समाजातील सामान्य जनमानसांच्या डोक्यावरून जाणारे होते. या संप्रदायाच्या महापुरुषांनी व संतानी हे तत्वज्ञान तत्कालीन बोली भाषेमध्ये भाषांतरित करण्याचा प्रयत्न केला किंबहुन स्वतः अध्ययन करून व त्यातील मर्म जाणून घेवून अधिक सुलभ व लोकांना समजेल अशा प्राकृत भाषेमध्ये रचना केल्या. आणि याच उपक्रमातून प्रादेशीक भाषांच्या वाडःमय निर्मितीचा पाया रचला गेला. जसे की आज मराठी वाडःमयाच्या इतिहासाचे सिंहावलोकन करतांना प्रारंभी ज्या कालखंडातील साहित्यामध्ये लिळाचरित्र,ज्ञानेश्वरी,एकनाथी भागवत, चांगदेव पासष्टी,अमृतानभव,तुकारामगाथा इत्यादी ग्रंथांचे नावे प्रकर्षाने समोर येतात.

मराठी वाडःमयाच्या निर्मितीच्या इतिहासाचा विचार करता वारकरी संप्रदाय,वारकरी साहित्य किंवा वारकरी संप्रदायाचा सिंहाचा वाटा आहे.परंतु इतिहास बघता मराठी साहित्य रचनेची प्रेरणा किंवा मराठी वाडःमय प्रवाह हा महानुभाव साहित्यातून झालेला दिसतो. महानुभाव पंडितांनी १२ व्या शतकापासून ते १८ व्या शतकाच्या प्रारंभ काळापर्यंत पंथ निघेने अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण वाडःमय निर्मिती केलेली आहे. प्राचीन मराठी वाडःमयातील अनेक अविष्कारांच्या अद्यत्वाचे श्रेय मराठी महानुभाव वाडःमयाला जाते.मराठी वाडःमयाचा पाया भरभक्कम पणे रचून दिलेला आहे. आणि याची सुरवात महानुभाव संप्रदायाचा अद्यग्रंथ तोच मराठी भाषेचा अद्यग्रंथ लिळाचरित्र यातून झालेला आहे.

लिळा चरित्राचे महत्व केवळ सांप्रदायीक स्वरूपाचे नाही तर अभ्यासकांच्या,संशोधनाच्या,भाषाचिकित्साच्या बाबतीत लिळा चरित्र हा आधार ग्रंथ ठरलेला आहे. तत्कालीन बोलीभाषेचे स्वरूप मराठी गद्याच्या विकास आणि विस्तार करण्याची प्रेरणा लिळाचरित्राने दिलेली आहे. ज्ञानेश्वरीपेक्षाही लिळाचरित्राचे वडीलधारेपण हे सर्वांना मान्य आहे मराठी साहित्याचा आणि पंथीयांचा तो आधार ग्रंथ ठरलेला आहे. श्री.चक्रधर स्वामी वरील नितांत निष्ठने लिळा चरित्राची निर्मिती झालेली आहे. तरीही लिळा चरित्र हा ग्रंथ सर्वज्ञ श्री.चक्रधर स्वामीच्या स्तुतीप्रित्यर्थ लिहीलेल्या ग्रंथ नव्हे तर या ग्रंथातून चरित्र,आत्मचरित्र,प्रत्यक्ष हकीगती, हितगुच,संवाद, निरूपण, दैनंदिन व्यवहार, उखाणे, म्हणी,वाक्प्रचार, तत्कालीन सामाजिक स्थिती आदी सर्वांचेच यथार्थ चित्रण लिळाचरित्रातून झालेले आहे.

लिळाचरित्रातील पानापानातून व्यक्त होणारे संवाद कौशल्य रोचक व ठसकेदार असून भाषाशैली ही मनाला मोहून टाकते. त्यातील साधेपणा व सोपेपणाचा आर्वजून उल्लेख करावा वाटतो. लिळाचरित्रामुळे तत्कालीन भाषेचे यथार्थ स्वरूप आपल्या समोर आलेले आहे. लिळाचरित्रातील वाक्प्रचार,उखाणे,म्हणी, हे आपल्याला तत्कालीन भाषेची समृद्धता लक्षात आणून देतात. लिळाचरित्र,चरित्र, आत्मचरित्र,प्रवास वर्णन,तत्वज्ञान आणि ललीत यांचे उत्तम मिश्रण आहे. त्यामुळे लिळाचरित्र हा ग्रंथ फक्त साहित्यापुरताच मर्यादित नाही. तर लिळाचरित्रातील वास्तव वर्णन तत्कालीन बोलीभाषा विविध प्रसंगातून मांडलेली आर्थिक,सामाजिक,धार्मीक,कौटुंबीक परिस्थिती या मुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये ही लिळाचरित्राला मानाचे स्थान आहे. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक व अवतार स्वरूप श्री.चक्रधर स्वामी यांच्या पदस्पर्शानी व उपदेशाने मराठवाड्याची भुमी पावत झालेली आहे. चक्रधर स्वामीच्या जीवनातील एकांककाळ पैठण येथे संपलेला आहे. तेथून महानुभाव संप्रदायाच्या विकासाच्या दिशा आणखीच उजळ झालेल्या दिसून येतात. चक्रधर स्वामीच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली कीर्तीतरी स्थळे ज्याला आता स्थान म्हणतात.असे कितीतरी स्थान मराठवाड्यात आहे. याचा प्रत्यय स्थानपोथी वाचकांना येतो. अद्यसंत कवयित्री महर्दबा या मराठवाड्यातल्याच होत. चक्रधर स्वामीचे आवडते शिष्य आणि महानुभाव पंथाचे आद्य आचार्य

Please cite this Article as :बाळासाहेब कोंडीबा जाधव,राजेश शिरसाठ ,महानुभाव वाडःमय :- मराठी साहित्य निर्मितीची आद्य प्रेरणा
Indian Streams Research Journal (Oct ; 2012)

भट्टोबास उर्फ नागदेवाचार्य हे सुध्दा मराठवाड्यातीलच स्मृतीस्थळ या ग्रंथाचे चरित्र लेखक हे देखील मराठवाड्यातले, शिशुपालवध या ग्रंथाचे कर्ते मराठवाड्यातील ग्रंथाचे कर्ते भास्कर भट्ट बोरीकर हे परभणी जवळच्या बोरी या गावाचे स्वामीनी गोपाळांतु क्रिडा केल्या ते लिंबगांव, गोपाळ चावडी महानुभाव पंथाच्या कितीतरी पोथ्या ह्या मराठवाड्याच्या खेड्यापाड्यात आढळतात. दख्खनी हिन्दीतील विपुल तिसा साहित्य लिहीणारे श्री.चक्रपाणी येळमंकर हे बीड जवळच्या यळम घाटचे होत. महानुभाव विचारांचे विपुल हस्तलिखित साहित्य औरंगाबाद आखिल भारतीय महानुभाव परिषदेच्या पोथी शाळेत आहेत. आणि डॉ.बाबाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या मराठी विभागीत हस्तलिखित संग्रहात जतन करून ठेवले आहे. डॉ.रेसाईड आणि डॉ.अन्फ्रेल्ड यांच्या सारखे पाश्चिमात्य संशोधन देखील या साहित्याच्या संशोधनासाठी गेली अनेक वर्षे येथे येत आहे. महानुभावांनी गिता,टिका,महाकाव्य आख्यान,पद चरित्र व्याकरण कोष,ललीत,विविध प्रकारची निर्मिती केलेली आहे. याची प्रतीबींब या साहित्यातून उमटलेले आहे. विविध स्वरूपाचे या साहित्याच्या आधारे विविध संशोधन प्रकल्प हाती घेवून ते पुर्ण झालेले आहे. लिळाचरित्र, दृष्टांत पाठ,स्मृतीस्थळ, सुदामचरित्र,ऋध्दपुर वर्णन, सुखदेवचरित्र इत्यादी साहित्याचे संपादन महानुभाव संतानी केले आहे. महानुभाव साहित्य संशोधनाला वाहिलेल महानुभाव हे मासिक आखील भारतीय महानुभाव परिषदेच्या वतीन या परिषदेचे अध्यक्ष मंहत नागराजबाबा यांच्या संपदनाखाली गेली अनेक दशकापासून प्रकाशित होत आहे. या मासिकाच्या माध्यमातून आजवर अनेक अप्रकाशित महानुभाव साहित्य प्रकाशित केले आहे. व मराठी वाड:मयात मोलाची भर घातली आहे.

महानुभावांच्या द्वितीय आधार भुत ग्रंथ हा सुत्रपाठ होय. श्री.चक्रधर स्वामीयांचे मार्गदर्शन सुत्रे वचन,विचार,व्याक्य एकत्र करून केशव बासांनी हा ग्रंथाचे लेखन केले आहे. या सुत्रपाठातून महानुभाव तत्वज्ञाने वस्तुनिष्ठपणे रेखाटन झाले आहे. त्याचबरोबर सुत्रपाठातून व्यक्त झालेले हे तत्वज्ञान आणि लिळाचरित्रामध्ये श्री.चक्रधर स्वामीनी वेळोवेळी दिलेली उदाहरणे, दृष्टान्त यांचा संग्रह करून केशीराज बांसांनी दृष्टान्त पाठ हा ग्रंथ लिहीला यामधुन क्लिष्ट तत्वज्ञान गोष्टीच्या आणि उदाहरणाच्या रूपाने प्रतिपादन केल्या आहेत.

त्याच बरोबर आचार्य लिळाचरित्रामधून श्री.चक्रधर स्वामीचे मुर्तीचे जे वर्णन आलेले आहे त्यावरून मुर्तीप्रकाश हे प्रबंध काव्य रचलेला आहे. यामधून केशव बासांनी शके ११९० ते १२२० महानुभाव संप्रदायामध्ये अनेक ग्रंथाची रचना केलेली आहे. यामध्ये पंचकृष्ण चरित्रे, सुत्रपाठ,दृष्टान्तपाठ, या महत्वपूर्ण ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. मराठी साहित्याचा पहिला आद्यकवित्वाचा मान महदंबा यांनाच जातो. महदंबीने धवळ्यांच्या माध्यमातून एक वेगळे साहित्य निर्मातेचे दालन सुरु केले याच काळात नरेद्राने रुख्मीनी स्वयंवर लिहीले. महानुभावमधील सातीग्रंथापैकी सहयाद्री वर्णन हा ग्रंथ सुध्दा तोलामोलाचा आहे.

संस्कृत आणि पंडितांची भाषा मोडीत कवि नृसिंहाने नलुपाख्यान लिहीले या मध्ये भास्कर भट्ट बोरीकर यांनी शिशुपाल वध या ग्रंथाची रचना केली. या सप्तग्रंथामध्ये दामोदर पंडितांचा वच्छहरण, विष्णुनाथ बाळापुरकर यांचा ज्ञानप्रबोध, खळोव्यांसाचा सह्याद्री वर्णन,नारायण व्यास वृध्दपुरवर्णन या सातही ग्रंथानी मराठी वाड:मयाचा पाया दमदार केलेला आहे. त्याबरोबर या ग्रंथामधून तत्कालीन महाराष्ट्राचे भौगोलीक,आर्थिक,सामाजिक वर्णन, निरपेक्ष स्वरूपाचे झालेले आहे.

महानुभाव संप्रदायातून सुरु झालेल्या या साहित्य निर्मितीचा प्रवाह पुढे असाच उत्तरोत्तर वाढत गेला पुढे महानुभाव रचनेचा पाया वारकरी संप्रदायाकडे वळला आणि वारकरी संप्रदायाने ज्ञानेश्वरी,चांगदेव पाशाष्टी,भागवत,गाथा,भारुडे, असे लिखान झाले पुढे संप्रदाय वाढत गेले आणि मराठी साहित्य समृध्द होत गेले. इतिहासाचे सिंहावलोकन केले असता आजच्या या मराठी साहित्या प्रेरणा किंवा उगमस्थान हे महानुभाव साहित्याचे आहे हे स्पष्ट होते.

सारांश :

सांप्रतकाळशतील दैदीप्यमान आणि उज्वल मराठी भाषेच्या इतिहासाच्या विचार करता जी मराठी आज इंटरनेट किंवा शासकीय कार्यालयीन भाषा म्हणून उभी आहे. त्या मराठी भाषेच्या साहित्य रचनेचा मुळ उगम व आरंभ बिंदु हा महानुभाव साहित्यातून झाल्याचे दिसते. मराठी भाषेची सामान्यतः,प्रचलित : यातून महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झालेली आहे. आणि आज मराठी ही देशातील प्रमुख भाषापैकी एक मानली जात आहे. काळाच्या ओघामध्ये अनेक नाविन्य पुर्ण सृजनशिल अविष्कार मराठी भाषेने अंगभूत केलेले आहेत. त्यामुळे आज मराठी समृध्दतेने नटलेली आहे. आजच्या या समृध्द मराठीच्या उगमाकडे कटाक्ष टाकण्याचा आपण प्रयत्न केलेला आहे. आणि इतिहासातून वस्तुनिष्ठ पणे नजर टाकली असता. या मायाबोली मराठीचे उगमस्थान लिळाचरित्र किंबहुना मराठी महानुभाव सातहित्य आहे हे स्पष्ट दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) मराठी वाड:मयाचा इतिहास : - डॉ.श.गो.तुळपुळे (खंड - १)
- २) महाराष्ट्र सारस्वत :- वि.ल.भावे
- ३) धर्मसंप्रदाय आणि मराठी वाड:मय :- डॉ.र.भा.मंचरकर
- ४) महानुभाव तत्वज्ञान:- डॉ.वि.भी.कोलते
- ५) महानुभावांचा आचार व धर्म :- डॉ. वि.भी.कोलते
- ६) दृष्टान्त स्थळ प्रमेय :- विद्याधर पंजाबी